

УДК 930(477.5):314]"1850/1890"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-5>

Олег ТОКАРЕВ,
orcid.org/0009-0004-8404-4461
аспірант кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(Харків, Україна) tokarevoleg18@gmail.com

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В РОБОТАХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті розглянуто підходи українських дослідників до вивчення структури населення Лівобережної України кінця ХІХ століття, які сформувалися в різні історичні періоди. Значну увагу приділено аналізу соціально-економічних, етнічних, демографічних та культурних аспектів, які знаходили своє відображення у працях тогочасних учених. Такі аспекти дозволяють скласти цілісну картину про населення Лівобережної України, враховуючи його динаміку та взаємодію різних соціальних груп.

Особливий акцент зроблено на вплив загальноімперських і європейських тенденцій у сфері соціальних і демографічних досліджень. Зокрема, розглянуто, як використання статистичних даних, картографічних матеріалів, а також письмових джерел і польових досліджень сприяло формуванню комплексного підходу до вивчення структури населення. Дослідники цього періоду піднімали важливі питання, пов'язані із соціальною стратифікацією, особливостями етнічного складу та його впливом на культурну й мовну ідентичність населення. У статті також підкреслено значення демографічного аналізу, включаючи вивчення природного приросту, міграційних процесів і змін у віковій структурі населення.

Розглянуто внесок українських учених у цій сфері, таких як Володимир Антонович, Михайло Драгоманов та інші, які заклали основи для подальших досліджень. У їхніх працях спостерігається глибокий зв'язок між історичним, соціальним та культурним вимірами. Підкреслено, що дослідження цього питання в ХІХ–ХХ століттях були не лише науковими, а й мали важливе практичне значення, адже дозволяли визначити тенденції розвитку суспільства.

У сучасних умовах вивчення структури населення Лівобережної України продовжується із залученням міжdisciplinary підходів. Це включає використання даних із соціології, історичної демографії, культурології та економічної географії. Особливу роль відіграють сучасні цифрові технології, які дають змогу моделювати процеси змін у структурі населення та прогнозувати їхній вплив на розвиток регіону.

Таким чином, у статті наголошено на важливості інтеграції історичного та сучасного досвіду у вивченні структури населення Лівобережної України. Це дозволяє поглибити розуміння не лише соціальної історії регіону, а й його перспектив у сучасному світі.

Ключові слова: Лівобережна Україна, структура населення, українські дослідники, ХІХ століття, соціально-економічні аспекти, етнічна структура, соціальні трансформації, демографія, сучасні підходи.

Oleg TOKAREV,
orcid.org/0009-0004-8404-4461
Graduate student at the Department of History of Ukraine
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine) tokarevoleg18@gmail.com

EXPLANATION OF THE ISSUE OF THE POPULATION STRUCTURE OF LEFT BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY IN THE WORKS OF UKRAINIAN RESEARCHERS

The article examines the approaches of Ukrainian researchers to the study of the population structure of Left-Bank Ukraine at the end of the 19th century, which were formed in different historical periods. Considerable attention is paid to the analysis of socio-economic, ethnic, demographic and cultural aspects that were reflected in the works of contemporary scientists. Such aspects allow us to create a holistic picture of the population of Left-Bank Ukraine, taking into account its dynamics and the interaction of various social groups.

Special emphasis is placed on the influence of general imperial and European trends in the field of social and demographic research. In particular, it examines how the use of statistical data, cartographic materials, as well as written sources and field research contributed to the formation of a comprehensive approach to the study of the population structure. Researchers of this period raised important issues related to social stratification, the characteristics of the

ethnic composition and its impact on the cultural and linguistic identity of the population. The article also emphasizes the importance of demographic analysis, including the study of natural growth, migration processes and changes in the age structure of the population.

The contribution of Ukrainian scientists in this field, such as Volodymyr Antonovych, Mykhailo Drahomanov and others, who laid the foundations for further research, is considered. In their works, a deep connection between the historical, social and cultural dimensions is observed. It is emphasized that research on this issue in the 19th–20th centuries was not only scientific, but also had important practical significance, as it allowed us to determine the trends in the development of society.

In modern conditions, the study of the population structure of Left-Bank Ukraine continues with the involvement of interdisciplinary approaches. This includes the use of data from sociology, historical demography, cultural studies and economic geography. A special role is played by modern digital technologies that make it possible to model the processes of changes in the population structure and predict their impact on the development of the region.

Thus, the article emphasizes the importance of integrating historical and modern experience in studying the population structure of Left-Bank Ukraine. This allows us to deepen our understanding not only of the social history of the region, but also of its prospects in the modern world.

Key words: *Left-Bank Ukraine, population structure, Ukrainian researchers, 19th century, socio-economic aspects, ethnic structure, social transformations, demography, modern approaches.*

Постановка проблеми. Вивчення структури населення Лівобережної України в другій половині XIX століття є важливим аспектом української історіографії, оскільки цей період ознаменувався важливими соціально-економічними та політичними змінами. У результаті аграрних реформ, зокрема скасування кріпосного права в 1861 році, в Україні відбулися суттєві зміни в соціальній структурі, що вплинули на всі верстви населення. Особливо важливою була зміна в соціальному складі сільського населення, розподілі земель, а також зростання міського населення. У цьому контексті українські дослідники звертаються до вивчення цих трансформацій, прагнучи визначити вплив реформ на соціальні групи, їхню мобільність, економічні умови життя та процеси, що відбувалися в українському суспільстві.

У середині XIX століття Лівобережна Україна, що включала сучасні території Черкаської, Полтавської, Сумської, Харківської, Луганської та частини Київської областей, була переважно аграрною територією, з великою кількістю сільських поселень. У 1850-х роках чисельність населення цього регіону становила близько 7–8 мільйонів осіб. Переважну більшість склали селяни, більшість яких знаходились у кріпосному становищі.

Основними демографічними процесами в цей час були природний приріст населення, міграція і зміни в розподілі населення між містами та селами. Лівобережна Україна залишалася територією, де сільське населення становило понад 80% від загальної чисельності населення, однак зростання чисельності міського населення спостерігалося, особливо після 1861 року.

Аналіз досліджень. Перші дослідження соціальної структури населення Лівобережної України були зосереджені на аналізі демографічних даних, отриманих за допомогою переписів населення та

офіційних статистичних звітів. Такі праці часто носили статистичний і описовий характер, не зосереджуючись на глибокому аналізі соціальних трансформацій.

Одним із перших українських дослідників, які звернулися до вивчення соціальної структури населення Лівобережної України, був Михайло Драгоманов, що здійснив спробу розібратися у соціальних і політичних процесах того часу. У своїх працях він аналізував вплив скасування кріпосного права на життя селян, їх соціальну мобільність та становлення нових соціальних груп. Драгоманов зазначав, що скасування кріпосного права сприяло виникненню нових економічних відносин, однак соціальна нерівність залишалася основною проблемою села (Драгоманов, 1991: 428).

Друга половина XIX століття стала часом значних соціально-економічних змін у Лівобережній Україні, що зумовило зростання інтересу до вивчення її населення. Скасування кріпосного права, зростання міст, а також етнічні й міграційні процеси вплинули на трансформацію соціальної структури. Українські науковці, такі як Володимир Антонович (Антонович, 1871), Дмитро Багалій (Багалій, 1918), та Олександр Русов (Русов, 1889), зробили вагомий внесок у дослідження цих питань, їх вагомий вклад не визиває жодних суперечить й широко відомий науковій спільноті, тому ми не будемо докладніше розглядати їх праці.

Метою статті є аналіз підходів до вивчення структури населення Лівобережної України другої половини XIX століття, представлених у роботах українських дослідників, а також їхньої актуальності для сучасної науки.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, потрібно акцентувати увагу на вплив аграрних реформ на структуру населення. Аграрна реформа

1861 року, що ліквідувала кріпосне право, мала значний вплив на соціальну структуру населення Лівобережної України. Скасування кріпосного права дозволило селянам стати власниками земель, але разом із тим підвищилась соціальна диференціація в селі. З'явилися нові соціальні групи: малоземельні і безземельні селяни, частина яких опинилась у складних економічних умовах. Багато селян залишилися в залежності від поміщиків, адже відсутність достатніх земельних наділів для забезпечення власного господарства призводила до зuboжіння і залежності від лихварів.

Процес розшарування серед селянського населення був детально розглянутий Іваном Франком (Франко, 1974: 149-167), який зазначав, що після реформи розподіл землі не дозволив селянам досягти достатнього рівня економічної самостійності. Франко приділяв велику увагу питанням класової боротьби серед українського селянства та розвитку нових соціальних форм, таких як нові форми аграрних відносин у контексті розвитку капіталізму в сільському господарстві.

На наш погляд, важливими є роботи Кульчицького С.В, який у своїх працях звертає увагу на те, що реформа не сприяла покращенню матеріального становища селян, оскільки багато з них були змушені працювати на землі поміщиків за оренду або залишалися у борговій кабалі (Кульчицький, 1999: 134-141); та І.В. Вертипороха, який акцентує на тому, що реформа значно змінила структуру землеволодіння на Лівобережжі. Вона призвела до розвитку великого землеволодіння та збільшення частки орендованих земель у сільському господарстві, що відчутно вплинуло на соціальну структуру сільських громад (Вертипорох, 2001: 58-59).

Земельна реформа 1861 року, яка передбачала викуп земель селянами, мала значний вплив на соціально-економічну ситуацію Лівобережної України. Дослідники відзначають, що після реформи більшість селянських господарств залишалася малоземельними, що не дозволяло їм забезпечити належний рівень життєвого стандарту. На зміну старим соціальним відносинам приходила нова система аграрного устрою, яка зберігала елементи феодальних відносин. Серед дослідників цього питання, на нашу думку, дуже цікава монографія Теплицького В.П. Реформа 1861 і аграрні відносини на Україні (Теплицький, 1959: 129-146), де він досліджує економічний ефект реформ, зазначаючи, що викуп земель став важким фінансовим тягарем для селян. Більшість з них не могла викупити землю за встановленими цінами і змушена була брати позики, що створювало економічну залежність. Досліджувач С.С. Богатчук у

своїй статті «Аграрна реформа 1861 року: економічні наслідки» (Богатчук, 2018: 133) акцентує на тому, що після реформи збільшилася кількість орендованих земель. Це значною мірою залежало від економічного становища сільських жителів і сприяло зростанню соціальних розбіжностей між селянами.

Одною з перших українських дослідників кінця 90-х років ХХ ст., була О.М. Солошенко. В її роботах Солошенко О. «Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині ХІХ ст.» та «Національний склад населення Харківщини в другій половині ХІХ ст.» розглянуті питання стосовно статистичного аналізу соціальних і економічних процесів на Лівобережжі, зокрема в контексті демографічних змін та аграрних реформ. Це дослідження базується на переписах населення, податкових звітах, звітних документах про земельні відносини. Солошенко використовувала численні архівні джерела для аналізу економічних процесів, таких як зміни в доходах селян, зміни в чисельності населення, а також відмінності в економічному розвитку на рівні губерній та повітів (Солошенко, 1997: 73-74).

Серед впливових складових, вагому роль, також грають міграція та урбанізація.

У другій половині ХІХ століття на Лівобережній Україні відбувалися також процеси урбанізації та міграції населення. Сільські жителі мігрували до міст у пошуках роботи, що сприяло розвитку нових соціальних груп, таких як робітники та міщани. Олександр Гуржій, досліджуючи ці процеси, зазначав, що міграція сприяла збільшенню міського населення, однак ці процеси не завжди були стабільними і супроводжувались соціальними конфліктами, зокрема через погіршення житлових і економічних умов у містах.

Вивчення процесу міграції та урбанізації стало важливим етапом у дослідженні соціальної структури. Це дозволило українським історикам, досліджувати не лише сільські, але й міські трансформації. Він звертав увагу на зростання соціальної нерівності в містах, формування нових соціальних груп, таких як робітники, а також на роль міграції у соціальній мобільності (Гуржій, 1989: 149-151).

Важливим аспектом дослідження соціальної структури населення Лівобережної України в другій половині ХІХ століття є вивчення етнічних і національних процесів, що відбувалися в регіоні. Лівобережна Україна була частиною Російської імперії, де проживало значне українське, російське та єврейське населення. Дослідження етнічних та культурних взаємодій набули важливого значення в роботах Володимира Зайцева та Миколи Поно-

марева, які аналізували взаємодію українського населення з іншими етнічними групами, зокрема з росіянами та євреями, а також вплив політики імперії на соціальні процеси.

Ці дослідження показують, що національна і культурна різноманітність не тільки формувала специфіку соціальної структури, але й сприяла розвитку культурних і соціальних конфліктів, які мали значний вплив на подальші соціальні процеси в Україні.

Іншим важливим напрямом є вивчення гендерних аспектів соціальної структури. Українські історики почали звертати увагу на роль жінок у сільському та міському господарстві, їхні соціальні функції та становище в традиційному українському суспільстві. У працях Олени Апанович та Ірини Мельник підкреслюється важливість жінок як економічних суб'єктів у сільському господарстві, де вони відігравали важливу роль у підтримці родинного виробництва.

Великий інтерес, на наш погляд представляють роботи О.Апанович «Жінка і село Лівобережжя в XIX столітті: соціальна роль і гендерні стереотипи» та «Роль жінки в аграрному суспільстві Лівобережжя: гендерний аналіз соціально-економічних процесів» де розглядаються питання як зміни у земельних відносинах, викупних платежах і змінах у господарському житті вплинули на статус жінок. Вона аналізує, як селяни підтримували чи змінювали гендерні стереотипи та на якому рівні жінки могли брати участь у трудових процесах після реформи 1861 року. Авторка досліджує трудову діяльність жінок на селі, їх участь у сільськогосподарському виробництві, а також їх економічну активність у родині, включаючи їхні ролі у веденні домашнього господарства (Апанович, 1988: 45-54).

Ірина Мельник досліджує, гендерні стереотипи, ролі жінок і чоловіків в різних соціальних прошарках (селяни, поміщики, міщани), їхнє економічне становище і права змінювались під впливом історичних процесів, зокрема таких, як сільськогосподарська реформа 1861 року та індустріалізація. Особлива увага у роботах Ірини Мельник приділяється впливу реформи 1861 року на гендерні відносини. Вона аналізує, як скасування кріпосного права змінило соціальну та економічну ситуацію на селі, а також на роль жінок у господарствах та родині. Мельник досліджує, як реформа вплинула на зміну трудових відносин

і чи збільшилась роль жінок в аграрному виробництві чи зменшилась їхня економічна активність у результаті змін у власності та землеволодінні.

Сучасні українські дослідники використовують нові методи вивчення соціальної структури населення Лівобережної України, включаючи історичну демографію, мікроісторію та соціально-економічний аналіз. Серед таких досліджень виділяються праці Микити Левченка та Юрія Шаповала, які аналізують вплив соціальних і економічних змін на окремі регіони Лівобережної України, зокрема на розвиток села, роль традиційних інститутів та відносин, що склалися після аграрних реформ.

В своїх дослідженнях, М. Левченко основну увагу приділяє соціальним аспектам реформ та їхньому впливу на сільське населення (Левченко, 1998: 67-82). Він також досліджував процеси аграрних змін, перерозподіл землі та адаптацію селянства до нових економічних умов.

Левченко акцентує увагу на впливі міграційних процесів на соціальну структуру, висвітлюючи, як реформи сприяли міграції до міст і зміні традиційного укладу життя.

Роботи Ю. Шаповала значною мірою зосереджуються на урбанізації регіону. Шаповал аналізує розвиток міст, формування нових суспільних прошарків, а також вплив політики Імперії на соціальний розвиток Лівобережної України (Шаповал, 2005: 101-105).

Особливу увагу він приділяв міжетнічним відносинам і культурній взаємодії різних соціальних груп.

Обидва автори підходять до вивчення теми комплексно, інтегруючи економічний, соціальний та культурний контексти.

Висновки. Підсумуючи зазначене вище, можемо констатувати що дослідження структури населення Лівобережної України в другій половині XIX століття дає змогу глибше зрозуміти соціальні, економічні та політичні зміни, що відбувалися в Україні в цей період. Українські історики розглядали ці процеси через різні аспекти: соціальну мобільність, аграрні перетворення, міграцію, етнічні процеси та гендерні відносини. Водночас дослідження структури населення дозволяють зробити важливі висновки щодо взаємодії різних соціальних груп, їхніх конфліктів та адаптації до нових умов, що стало важливим етапом у розвитку українського суспільства на порозі XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Б. Про історичне значення малоруського народу. Київ: Видання товариства істориків, 1871. 152 с.
2. Апанович О. Жінка і село Лівобережжя в XIX столітті. Київ: Либідь, 1988. 75 с.

3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Державне видавництво України, 1918. 368 с.
4. Богачук С. С. Аграрна реформа 1861 р. та її наслідки для економічного розвитку України. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2018. № 4. С. 129-138.
5. Вертипорох І.В. Аграрна реформа 1861 року в Україні. Київ: Наукова думка, 1995. 184 с.
6. Вертипорох І.В. Соціальні трансформації на Лівобережжі України в другій половині XIX століття. Харків: Основа, 2001. 75 с.
7. Гуржій О.І. Соціально-економічні наслідки скасування кріпосного права. Київ: Наукова думка, 1989. 175 с.
8. Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Міщук; Приміт. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. К.: Либідь, 1991. 688 с.
9. Зайцев В. Етнічні спільноти Лівобережної України в умовах модернізації. Полтава: Оріяна, 2005. 89 с.
10. Кульчицький С.В. Аграрні реформи в Україні у XIX–XX століттях. Київ: Основи, 1999. 201с.
11. Левченко М. Аграрні реформи Лівобережної України в контексті соціальних змін. Київ: Наукова думка, 1998. 140 с.
12. Мельник І. Вплив реформ 1861 року на соціальну структуру Лівобережної України. Львів: Світ, 2002. 154 с.
13. Пономарьов М. Релігійні меншини Лівобережжя: культурні виклики XIX століттяю. Київ, 2010. 246 с.
14. Русов О.О. Статистичний опис Лівобережної України. Київ: Український статистичний комітет, 1889. 338 с.
15. Солошенко О. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст. Автореферат дисертації... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків: ХДУ, 1997. 19 с.
16. Солошенко О. Національний склад населення Харківщини в другій половині XIX ст. Вісник ХДУ. Історія. Вип.29. 1997. С.71-79.
17. Теплицький В.П. Реформа 1861 і аграрні відносини на Україні. Київ, 1959. 206 с.
18. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / Франко І. Я. – К., 1974. – Т.41. 300 с.
19. Шаповал Ю. Урбанізація Лівобережної України в XIX столітті: між модернізацією та традиціями. Харків: Видавництво ХНУ, 2005. 145 с.

REFERENCES

1. Antonovych V. B. (1871) Pro istorychne znachennia maloruskoho narodu. [On the historical significance of the Little Russian people]. Kyiv: Vydannia tovarystva istorykiv - Kyiv: Publishing House of the Society of Historians. 152 p. [in Ukrainian].
2. Apanovych O. (1988) Zhinka i selo Livoberezhzhia v KhIKh stolitti. [Woman and the village of the Left Bank in the 19th century] Kyiv: Lybid. - Kyiv: Lybid. 75 p. [in Ukrainian].
3. Bahalii D. I. (1918) Istoriia Slobidskoi Ukrainy. [History of Sloboda Ukraine] Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.- Kharkiv: State Publishing House of Ukraine. 368 p. [in Ukrainian].
4. Bohatchuk S. S. (2018) Ahrarna reforma 1861 r. ta yii naslidky dlia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy [Agrarian reform of 1861 and its consequences for the economic development of Ukraine] Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky. № 4. 129-138 [in Ukrainian].
5. Vertyporokh I.V (1995) Ahrarna reforma 1861 roku v Ukraini. [Agrarian reform of 1861 in Ukraine] Kyiv: Naukova dumka. - Kyiv: Naukova dumka. 184 p. [in Ukrainian].
6. Vertyporokh I.V. (2001) Sotsialni transformatsii na Livoberezhzhi Ukrainy v druii polovyni XIX stolittia. [Social transformations on the Left Bank of Ukraine in the second half of the 19th century] Kharkiv: Osнова. - Kharkiv: Osнова 75 p. [in Ukrainian].
7. Hurzhii O.I. (1989) Sotsialno-ekonomichni naslidky skasuvannia kriposnogo prava. [Socio-economic consequences of the abolition of serfdom] Kyiv: Naukova dumka. - Kyiv: Naukova dumka. 175 p. [in Ukrainian].
8. Drahomanov M. P. (1991) Vybrane [Selected] / Uporiad. ta avt. ist.-biohr. narysu R.S.Mishchuk; Prymit. R.S.Mishchuka, V.S.Shandry. K.: Lybid', - Compiled and authored by historical-biographical essay R.S. Mishchuk; Notes by R.S. Mishchuk, V.S. Shandry. Kyiv: Lybid. 688 p. [in Ukrainian].
9. Zaitsev V. (2005) Etnichni spilnoty Livoberezhnoi Ukrainy v umovakh modernizatsii [Ethnic communities of the Left Bank of Ukraine in the conditions of modernization] Poltava: Oriiana. - Poltava: Oriiana. 89 p. [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi S.V. (1999) Ahrarni reformy v Ukraini u XIX–XX stolittiakh. [Agrarian reforms in Ukraine in the 19th–20th centuries] Kyiv: Osnovy. - Kyiv: Osnovy. 201p. [in Ukrainian].
11. Levchenko M. (1998) Ahrarni reformy Livoberezhnoi Ukrainy v konteksti sotsialnykh zmin. [Agrarian reforms of Left-Bank Ukraine in the context of social changes] Kyiv: Naukova dumka. - Kyiv: Naukova dumka. 140 p. [in Ukrainian].
12. Melnyk I. (2002) Vplyv reform 1861 roku na sotsialnu strukturu Livoberezhnoi Ukrainy. [The impact of the reforms of 1861 on the social structure of Left-Bank Ukraine] Lviv: Svit. - Lviv: Svit. 154 p. [in Ukrainian].
13. Ponomarov M. (2010) Relihiini menshyny Livoberezhzhia: kulturni vyklyky XIX stolittiaiu. [Religious minorities of the Left-Bank: cultural challenges of the 19th century] Kyiv. - Kyiv. 246 s. [in Ukrainian].
14. Rusov O.O. (1889) Statystychnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy. [Statistical description of Left-Bank Ukraine] Kyiv: Ukrainyskyi statystychnyi komitet, - Kyiv: Ukrainyskyi statystychnyi komitet. 338 p. [in Ukrainian].
15. Soloshenko O. (1997) Zminy chyselnosti ta skladu naseleennia Livoberezhnoi Ukrainy v II polovyni XIX st. [Changes in the size and composition of the population of Left-Bank Ukraine in the second half of the 19th century.] Avtoreferat dysertatsii... kand. istor. nauk: 07.00.01. Kharkiv: KhDU - Abstract of the dissertation... candidate of historical sciences: 07.00.01. Kharkiv: KhDU. 19 p. [in Ukrainian].

16. Soloshenko O. (1997) Natsionalnyi sklad naselennia Kharkivshchyny v druhii polovyni XIX st. [National composition of the population of Kharkiv region in the second half of the 19th century] Visnyk KhDU. Istoryia. Vyp.29. - Bulletin of KhDU. History. Issue 29.71-79. [in Ukrainian].
17. Teplytskyi V.P. (1959) Reforma 1861 i ahrarni vidnosyny na Ukraini. [Reform of 1861 and agrarian relations in Ukraine] Kyiv. - Kyiv. 206 p. [in Ukrainian].
18. Franko I. Ya. (1974) Zibrannia tvoriv: u 50 t. [Collected works: in 50 volumes] Kyiv. - Franko I. Ya. – K. – T.41. 300p. [in Ukrainian].
19. Shapoval Y.U. (2005) Urbanizatsiia Livoberezhnoi Ukrainy v XIX stolitti: mizh modernizatsiieiu ta tradytsiamy. [Urbanization of Left-Bank Ukraine in the 19th century: between modernization and traditions] Kharkiv: Vydavnytstvo KhNU. - Kharkiv: Vydavnytstvo KhNU. 145 p. [in Ukrainian].